

Kalmus, V. (2000). Õpikudiskursus muutuvast ühiskonnas. V.-R. Ruus (Toim), *Kõnelev ja kõneldav inimene: Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus* (lk-d 205–218). Tallinn: TPÜ Kirjastus.

ÕPIKUDISKURSUS MUUTUVAS ÜHISKONNAS

Veronika Kalmus

1. SISSEJUHATUS

Diskursust võib määratleda mitut moodi. Kooliõpikute uurimise valdkonnas eelistan kasutada F. Biocca definitsiooni: diskursus on temaatiliselt ja ideoloogiliselt struktureeritud, eneseleosundav kommunikatsioonivoog, mis levib määratletavas kommunikaatorite-retsipientide kogumis teatava ajaperioodi vältel. Diskursuse funktsiooniks on määratleda ja mõjutada kommunikatsiooniprotsessis osalejate kogemusi (Biocca 1991: 45-46). Sellest määratlusest lähtudes võib postuleerida, et iga kooliõpik on ühtaegu nii iseseisev diskursus (omab kindlat struktuuri) kui ka osa teistest diskursustest ning diskursiivsest korrast tervikuna. Teiste diskursuste all pean silmas näiteks elavat klassiruumi diskursust, õppekava (sh klassikursust), vastavat pedagoogilist ja institutsioonilist diskursust jne. Diskursiivse korra all mõistan N. Fairclough'd järgides diskursiivsete praktikate terviklust ühiskonnas ning nende praktikate vahelisi seoseid (Fairclough 1992: 43).

Eeldatavasti valitseb mingi diskursuse ja vastava sotsiaalse formatsiooni vahel dialektiline seos: diskursiivsed praktikad ei ole üksnes ühiskonnakorra või sotsiaalsete muutuste peegeldused, vaid annavad ühtlasi panuse selle korra taastootmiseks või muutmiseks. Diskursus on võitlusvahend ning võitlusväli vanade ja uute ideede ja arusaamade vahel. Õpikudiskursusel on kahtlemata oma spetsiifika: ühelt poolt haridusinstitutioni teatav inertsus ning põlvkonnafilter (õpikute koostajad on tavaliselt vanema generatsiooni esindajad) tingivad selle, et õpikudiskursus reflekteerib ja taastoodab seda diskursiivset ja ühiskondlikku korda, mis on pikemat aega valitsenud. Teisest küljest on iga kooliõpik osake ideoloogilisest võimuaparaadist, mistõttu õpikuid üritatakse võimalikult kiiresti rakendada uute

ideoloogiate levitamiseks ja kinnistamiseks. Ühiskondlike muutuste tingimustes võib õpikudiskursusest saada varjatud võitlustander või polügoon, kus ideoloogilise lubatavuse piiril mängides testitakse uute või vanade ideede sotsiaalset aktsepteeritavust.

Lõppeval sajandil on Eesti ühiskond olnud tunnistajaks paljudele muutustele: lisaks mitmele poliitilisele kannapöördele on Eestis aset leidnud moderniseerumine, sh linnastumine, sekulariseerumine, elulaadi, perekonnatüübi, soorollide jne teisenemine. Eeldatavasti on nimetatud muutused peegeldunud ka koolidiskursuses – õppekavades ning õpikutes alates aabitsast. Õpikudiskursuse reflektiivsuse kohta saab esitada rea küsimusi: kuivõrd, kui adekvaatselt, kui kiiresti, milliste võitluste tulemusena on ühiskonnas toimunud kultuurilised ja ideoloogilised muutused leidnud kajastamist eesti õpikutes? Nimetatud küsimustele olen püüdnud vastust otsida Eestis 20. sajandil ilmunud aabitsate näitel. Käesolevas essees keskendun identiteeti loovale diskursusele, seda peamiselt *kodumaale* ja *kodule* pühendatud aabitsalehekülgede analüüsi varal.

2. TEOREETILINE TAUST

Õpikudiskursuse teaduslik analüüs vajab teatud raamistikku. Kasutan selleks S. Selanderi (1990) poolt kooliõpikute analüüsi jaoks püstitatud eeldusi, milledest kolm (eeldused 2, 3 ja 5) olen ümber sõnastanud, laenates mõnede ideoloogia- ja diskursusteoreetikute (L. Althusser, M. Young, N. Fairclough) kontseptsioone. Teoreetilised eeldused õpikudiskursuse analüüsiks seisnevad järgmises:

- (1) Väljaspool meie taju eksisteerib objektiivne maailm.
- (2) Kooliõpikud on selle objektiivse maailma sotsiaalselt määratud rekonstruktsioonid – õpikutes avaldub “reaalsuse sotsiaalne konstrueerimine”.
- (3) Kooliõpik on koostatud põhiliselt institutsiooni – ideoloogilise võimuaparaadi – poolt.
- (4) Kooliõpik on struktureeritud, vastamaks institutsionaalselt määratletud vajadustele, omades seega sisemist struktuuri.
- (5) Kooliõpikut on võimalik analüütiliselt uuesti koostada, niisiis on võimalik uurida seoseid (a) kooliõpiku teksti ja sellest väljaspool asuva maailma ning (b) kooliõpiku ja teiste tekstide vahel ehk teisiti öeldes, õpiku “intertekstuaalsust”.

Seega on võimalik analüüsida paradigmaatilist mõttelaadi (suundumusi, seletusviise jne), mida kooliõpik või õpikute komplekt esitab (vrd Selander 1990: 143-144).

Mõistagi omavad nimetatud eeldused kokkupuutepunkte *fenomenoloogia* (A. Schutz) ja *teadmiste sotsioloogiaga* (nt Berger, Luckmann 1991 [1966]), mida õppekavade seisukohast on arendanud M. Young. Youngi väitel ei ole diskursused hariduses ja teaduses sarnaselt tavadiskursustele midagi enam kui jagatud subjektiivsete tähenduste kogumid, mis on sotsiaalselt ja ajalooliselt konstrueeritud.

Haridusteadmiste usaldusvärsuse kriteeriumiks on nende jagatus ühiskonnaliikmete poolt ehk intersubjektiivsus, kusjuures sotsiaalselt jagatud tähendusi peetakse enesestmõistetavaks. Schutzi fenomenoloogiast lähtudes väidab Young eksisteerivat kindlat teadmiste põhivara, mille hulgast sotsiaalselt heakskiidetud teadmised leiavad tee õppekavadesse ja kooliõpikutesse. Õpikute autorite, kooliametnike ja õpetajate teadvuses esinevad need teadmised sageli enesestmõistetavatena ja mittepoliitilistena, ehkki tegelikult valitsevad sotsiaalselt heakskiidetud teadmisi kindlad poliitilised huvid (refereeritud Demaine'i (1981) kaudu). A. Gramsci ja N. Fairclough' kontseptsioonidest lähtudes nimetaksin ise neid teadmisi ja huvisid pigem *hegemoonilisteks*, mõistes hegemoonia all erinevate huvide ja ideoloogiate ebastabiilset tasakaalu ning pidades silmas eeldust, et haridusteadmised on ideoloogilistes ja diskursiivsetes võitlustes pidevaks märklauaks (vt Fairclough 1992: 92). Igal juhul on õpikudiskursuses sisalduvad tõekspidamised, väärtused, maailmavaated jne – kõik see, mida võime nimetada *varjatud õppekavaks*, - teatava igikestva valikulise protsessi tulemus. R. Williams nimetab seda protsessi hegemooniliseks *selektiivseks traditsiooniks*, mida ta defineerib kui “kavatsetult valikulist versiooni kujundavast minevikust ja eelnevalt kujundatud olevikust, mis omakorda toimib tugevalt sotsiaalse ja kultuurilise määratlemise ja identifitseerimise protsessis” (Williams 1989: 58). Hegemooniliste väärtuste, maailmavaate jne omaksvõtt toimub kõige efektiivsemalt enese nende läbi identifitseerimise teel; kui see pole võimalik, leiab aset vältimatu ja vajaliku (resigneerunud) tunnustamine (*ibid.*). Õpikudiskursusel on keskne roll nn “kujuteldavate kogukondade” formeerumisel (Anderson 1994 [1983]; vt ka Skyum-Nielsen 1995: 170) – õpikud kõnelevad meile meist endist, konstrueerivad väärtusi ja identiteete. Siinkohal tasub

veelkord rõhutada, et ajaloo murrangulistel etappidel ei toimu identiteetide kujundamine reeglina ilma diskursiivse võitluseta.

3. VALIMIST JA MEETODIST

Minu uurimuse valimisse kuulusid 22 Eestis ajavahemikul 1907-1997 välja antud aabitsat. 14 aabitsast koosneva põhivalimi (11 eesti- ja 3 venekeelset aabitsat) moodustasin kümnenditele iseloomulikest aabitsatest, lähtudes järgmistest põhimõtetest: (1) aabits pidi olema kümnendi “populaarseim”, levinuim ja tüüpilisim (esindatud suurima kordustrukide ja eksemplaride arvuga, ilmunud esmakordselt ja/või peamiselt antud kümnendil); (2) võimaluse korral valisin kümnendi keskel ilmunud trüki või kordustruki. Lisaks põhivalimile vaatlesin mõnede murrangulistel ajajärkudel ilmunud aabitsate varasemaid või hilisemaid trükke, tegemaks kindlaks detailseid diskursiivseid muutusi ja võitlusi. Nimetatud eesmärgil võtsin luubi alla Ernst Petersoni “Eesti laste Aabitsa ja esimese aasta Lugemise raamatu kodu ja kooli jaoks” kordustrukid aastatest 1914, 1918 ja 1923, Johannes Käisi aabitsa “Esimesed vaod” trükid aastatest 1939, 1940, 1945 ja 1946 ning Lilian Kivi – Milvi Rooslehe “Aabitsa” trükid aastatest 1985, 1991 ja 1993.

Meetoditena kasutasin kontentanalüüsi (põhivalimi aabitsate kogu pildimaterjali kvantitatiivseks kirjeldamiseks) ning kombineeritud diskursusanalüüsi meetodit, mida võib nimetada *sotsiosemiotiliseks diskursusanalüüsiks*. Verbaalse teksti kirjeldamisel kasutasin eeskätt N. Fairclough’ (1989, 1992) analüüsiskeemi, pöörates tähelepanu peamiselt sõnavarale, grammatilistele vormidele, stiilile ja intertekstuaalsusele. Fairclough’ analüüsiloogikat järgides aetasin rõhku ka teksti ja lugeja võimaliku vastastikmõju tõlgendamisele ning selle vastastikmõju ja sotsiaalse konteksti (institutsiooniliste ja ühiskondlike võimuhete ja –võitluste) vaheliste seoste seletamisele. Visuaalsete struktuuride analüüsimiseks kasutasin G. Kressi ja T. van Leeuweni (1996) *imidžite lugemise* meetodit, mis põhineb eeldusel, et illustratsioonid, fotod, graafikud, kogu *layout* on kultuuriliselt kodeeritud, kandes oma looja(te) huvisid ja ideoloogiaid. Selle meetodi kohaselt vaadeldakse tähenduslike, ideoloogiliselt motiveeritud märkidena nt objektide paigutust pildil, värviküllust, vaatenurka, kujutatud tegelaste asendit nii vaataja kui üksteise suhtes jne ning tõlgendatakse kõiki neid aspekte kujutatatu kultuurilises ja ideoloogilises kontekstis.

Kombineeritud diskursusanalüüsi meetodil lahkasin nii põhi- kui lisavalimi aabitsates üksnes kodule ja kodumaale pühendatud lehekülgi.

4. KODU-TEEMALINE DISKURSUS

4.1. *Moderniseerumine ja ideoloogilised mõjud*

Kodu-teemalise diskursuse moderniseerumise üheks peamiseks ilminguks on maakodu enesestmõistetavuse järk-järguline kadumine. Sajandi esimesel kolmandikul domineerib kindlalt maakodu, talu. Aastatel 1907-1923 ilmunud Petersoni aabitsas luuakse ja väärtustatakse maalapse identiteeti kategooriliste vahenditega: kindel kõneviis, ainsuse esimene pööre ja olevik (“Mina elan maal. Maal on ilus elu” (Peterson 1914: 12)) ning illustratsioonil suhteliselt tõepäraselt (kõrge modaalsuse astmega) kujutatud talu tüüpilise koduna (*ibid.*, lk 18) ei jäta lugejale samastumiseks muid võimalusi. Järgmises aabitsas (V. Tammani “Huvitajas”, ilmus aastatel 1926-38 ja 1941-42) esitatakse kogemus maakodust mõnevõrra vahendatumalt ja intertekstuaalsemalt – kasutatakse jutukesi (tegelaseks Juku, mitte mina-tegelane) ning M. Körberi luuletust “Minu kodu” (“Vaikne, kena kohakene ...”), mis pakub samastumisvõimalusi pigem kodutalust lahkunud täiskasvanule kui lapsele. Luuletuse juurde kuuluva illustratsiooni puhul vähendab kujutatud talu omaksvõetavust kaldnurkne vaade, nn “kõrvalseisja pilk”. Sellegipoolest kujutatakse maakodu praktiliselt ainuvõimaliku “sotsiaalse reaalsusena”. Ka 30ndate lõpul välja antud venekeelses aabitsas (F. Pšenitšnikova “Bukvar”, 1938) valitseb tugev eeldus, et lugeja kodu asub maal (“Meie küla on suur” (lk 21); “Meie talu on avar” (lk 16)). Vastava identiteedi loomine toimub isegi vahetumalt kui sama perioodi eestikeelsetes aabitsates (Tammani “Huvitajas” ja autorite kollektiivi “Elavas sõnas”).

Tajutavamad muutused ja võitlused avalduvad Johannes Käisi aabitsas “Esimesed vaod” (ilmus aastatel 1933-46). Enamikes Käisi aabitsa väljaannetes kujutatud kodu ei tarvitse olla maakodu: kodu-teemalise teksti juurde kuuluv pilt on kontekstualiseerimata. Märkimisväärse erandi moodustavad 1945. ja 1946. aasta trükid (mõlemal juhul on illustraatoriks kutsutud uus kunstnik): 1946. aastal on kodu-teemalise teksti juures asuval väikesel pildil kujutatud metsäärset talu ning nii 1945. kui 1946. aastal kuuluvad kodus elavate sõprade hulka ka suksu ja lambake (varasematel aastatel piirdus autor kiisu, Muri ja kanakesega). See väike, kuid

paradoksaalne muutus võib anda tunnistust autori ja illustraatori varjatud võitlusest sundindustrialiseerimise ja –linnastamise ning sellega seonduva ideoloogia vastu, mille ülistamist nad samade väljaannete kodumaa-teemalises diskursuses vältida ei suutnud.

Kõigis järgmistes Nõukogude-aegsetes aabitsates sisalduvate eelduste kohaselt võib kodu paikneda nii maal kui linnas, kusjuures maakodu tuuakse pigem näiteks kui peetakse enesestmõistetavaks. Maakodu, mis alles mõni aeg tagasi oli olnud Antud, enesestmõistetav, muutub ühiskonnas toimuva linnastumise peegeldusena Uueks – senitundmatuks nähtuseks, mida tuleb lugejale tutvustada. Näiteks tuuakse 50ndate aabitsa ühes lookeses esile, et Tiiu kodu on kolhoosis (Altoa, Raigna 1955: 78). Ideoloogiline valik on siin muidugi ilmne. Kõigis sajandi teise poole aabitsates eeldatakse ometi, et lugeja elustiil jääb kasvõi kultuurilise jäänukelemendina seotuks maakoduga, nt käib 80ndate aabitsa Mari suviti maal vanaema juures. 90ndate aastate venekeelse aabitsa ja M. Mürsepa – P. Viisimaa “Hiire-aabitsa” kodu-teemaline diskursus on üsnagi linnakeskne, seevastu uusimas L. Kivi – M. Rooslehe “Aabitsas” (1997) asub identifitseerumisainet pakkuv kodu (ilmselt nostalgilise reaktsioonina praegusele pealinnakultusele) maal, “kuuskede-mändide vahel” (lk 22-23).

Kodu-teemalise diskursuse moderniseerumisest annavad omapärasel moel tunnistust ka muutuvad hoiakud koduloomade suhtes. Petersoni aabitsas kasutatakse loomade kohta küsisõna *mis*; loomadest rääkides hinnatakse nii nende ilu kui kasulikkust (“Ani on ilus loom. Ani munes meile mune” (Peterson 1914: 12)). Eesti Vabariigi ajal ilmunud “Huvitajas” ja “Elavas sõnas” lisanduvad nn “tootlikele loomadele” ka lemmikloomad – kass ja koer. Käisi aabitsas nimetatakse viimaseid juba sõpradeks. Seega on suhtumine loomadesse muutunud ajapikku vähem utilitaarseks. 80ndate aabitsas võib täheldada isegi teatavat võõrandumist loomadest: linnastumise kõrgaja lõpus peeti vajalikuks lapsele selgitada, et “Loom ei ole asi. Loom on elus” (Kivi, Roosleht 1985: 102).

4.2. Individualismi-kollektivismi dialektika

Pea kõikides uuritud aabitsais võib märgata teatud kultuurilist dialektikat mõnede individualismi ja kollektivismi elementide vahel. Ühelt poolt avaldub paljudes

aabitsates perekondlikele suhetele orienteeritud kollektivism e familism (Realo, Allik, Vadi 1997): koduga seonduv identiteet luuakse eeskätt perekonna ja pereliikmetega samastumise läbi. Näiteks määratletakse 60ndate aabitsas kodu asukoht ja olemus traditsioonilise perekonna kaudu (“Kus on minu koduke,/ koduke nii armsake?/ Seal, kus isa, emake,/ sõsar, väike velleke” (Altoa, Raigna 1965: 72)). Juuresolev illustratsioon pakub lugejale otsest samastumisvõimalust esiplaanil kujutatud algkooliealiste õekestega (kasutatakse frontaalset vaatenurka ja lähedast sotsiaalset kaugust (keskmist plaani), enesestmõistetavalt seisavad taamal isa, ema ja väike vend). Perekondlik kollektivism esineb paljudes aabitsates kõrvuti individualistlike elementide ja väärtustega – peremehetunde, omaette majapidamise ihaluse ja iseotsustamisvajadusega. Absoluutne enamik aabitsaid (välja arvatud 50ndate aabits ja 90ndate venekeelne aabits) esitab tüüpilise koduna talu või individuaalelamut. Intertekstuaalse elemendina kasutatakse peremehetunde väärtustamiseks E. Enno luuletust “Juss oli väike peremees”, seda nii Esimese Vabariigi aegses “Huvitajas” kui ka “sula”-vaimust kantud 60ndate aabitsas. Viimase puhul tähendas see küll ideoloogilise lubatavuse piiril balansseerimist.

Kollektivistlike ja individualistlike elementide koosinemises ei tule näha vastuolu, vaid pigem kultuuri- ja indiviiditasandi väärtussuunitluste vahelist dialektikat. Kollektivistlikud väärtused võivad olla eesti kultuuris jagatud ja sotsiaalselt aktsepteeritud, ent sellegipoolest juhivad eestlasest indiviidi käitumist sageli individualistlikud huvid. Mainiksin veel, et 90ndate aabitsates tervikuna (ka väljaspool koduteemalist diskursust) võib märgata individualistlike väärtuste jõulisemat esilekerkimist (vt Kalmus 1999).

4.3. Põline patriarhaat ja diskursiivne võitlus

Terve sajandi aabitsaid läbib üks, kultuurilistele ja ideoloogilistele muutustele vastu pidanud tendents: traditsioonilised soorollid on ikka ja alati koduse sotsiaalse reaalsuse lahutamatuks osaks. Nimetatud tendents avaldub eriti ilmekalt koduste tööde-tegemiste, laste rollimängude ja tegelaste poolt kasutatavate objektide puhul. Esitan mõned markantsed näited. Tüüpilisteks “naiste töödeks” (mida mehed aabitsates KUNAGI ei tee) on: toidu valmistamine kodus, laua katmine, “naiste käsitöö” (õmblemine, kudumine jne), toataimede kastmine ja (*sic!*) väikeste laste eest

hoolitsemine. Tüüpilisteks “meeste töödeks” on puu- ja metallitöö ning ajalehe lugemine. Rollimängudes esinevad tüdrukud õpetajate, õmblejate ja emadena, samal ajal kui poisid mängivad ehitajaid, autojuhte, kapteneid, jaamaülemaid, korstnapühkijaid, taluperemehi ja professoreid. Naissoost tegelased opereerivad sagedamini majapidamistarvetega, taimedega, aia- ja metsasaadustega ning toiduainetega; nad ei puuduta KUNAGI veoautosid, traktoreid ega isegi mitte mänguautosid ega oma kokkupuutepunkti ajalehtede või arvutitega, rääkimata piipudest või relvadest. Meessoost tegelased kasutavad sagedamini sõidukeid, koolitarbeid, muusikariistu ja kunstitarbeid ning meediat ja hoiavad eemale nukkudest (välja arvatud Malle sünnipäeval, kus “naabri Juku/ kingib talle [tüdrukule] nuku” (Altoa, Raigna 1965: 119)). Sedavõrd püsivaid patriarhaalseid arusaamu tuleb ilmselt pidada hegemoonilise kultuuridominandi ilminguks. Ometi võib eesti aabitsapatriarhaadis täheldada ka ajalisi muutusi. Kui sajandialguse Petersoni aabitsas valitses sugupoolte vahel (ja perekonnas üldiselt) lisaks rollijaotusele ka staatuseline hierarhia (“Ema on isa abi. Mina olen oma ema abiline” (Peterson 1914: 13)), siis alates Käisi aabitsa aegadest eeldatakse, et vanematel on perekonnas võrdne autoriteet (“Seal [kodus] ma kasvan ema-isa silma all” (Käis 1939: 18)). 60ndate aabitsas kohtame poissi, kes paneb koos õega pesu kuivama (Altoa, Raigna 1965: 96); 90ndate aabitsates (venekeelses aabitsas ja 1997. aasta eestikeelses aabitsas) näeme esmakordselt meessoost tegelasi tube koristamas. Ometi esineb 90ndate aabitsais ka ülimalt patriarhaalseid tekstilõike: venekeelses aabitsas mõtleb poiss, et kui ta oleks tüdruk, ei hüppaks ta tänaval, vaid peseks pesu (Matsina, Parol, Goretski 1996: 2-3); “Hiire-aabitsas” kasutatakse patriarhaalset rahvaluulet (“Mis sa noore naisega teed?/ Panen hälli kiigutama,/ leemekulpi liigutama” (Müürsepp, Viisimaa 1995: 83)). Ilmselt on niisugune vähikäik tõlgendatav uuskodanliku reaktsioonina nõukogudeaegsetele võrdõiguslikkusetootlustele. Aeg peab näitama, missugused arusaamad ja tendentsid – jäigem või leebem sugudevaheline rollijaotus – pääsevad domineerima praegusel ajal toimuvate diskursiivsete võitluste tulemusena.

5. KODUMAA-TEEMALINE DISKURSUS

5.1. Identiteedi atribuudid muutumas ajas

Identiteedi atribuutide all mõistan tugisambaid ja sümbolilisi vahendeid, mille abil luuakse või kinnitatakse rahvuslikku või kodumaaga seonduvat identiteeti. 20. sajandi

aabitsates võib niisuguste atribuutide vaheldumises eristada teatud faase. Alguses oli ühine keel. Petersoni aabits (aastast 1914) postuleerib: “Mina, minu vanemad, meie naabrid räägivad kõik ühte keelt. Meie keel on Eesti keel. Kõiki Eesti keelt kõnelejaid ühtekokku kutsutakse eestlasteks, ja see maa, kus eestlased elavad, on Eestimaa” (lk 105). Seega kutsutakse lugejat üles kujutlema eesti rahvast kui ühise keele kõnelejaid ning ennast ühe osana sellest kogukonnast. Sarnast teksti kasutatakse kõigis Petersoni aabitsa väljaannetes, kaasa arvatud viimases, 1923. aastal ilmunud trükis. Teistes Esimese Vabariigi ajal ilmunud aabitsates (sh venekeelsetes) ei kohta me rahvusliku identiteedi aktiivset konstrueerimist, seda üksnes kinnitatakse OMA kultuuri või rahvuse sümbolitega (peamiselt rahvariietega, rahvusele osundavate nimedega jne). Eesti kui kodumaa ning oma rahvuslik kuuluvus olid ilmselt nii eestlaste kui venelaste jaoks sedavõrd enesestmõistetavad, et aabitsadiskursuses ei peetud vajalikuks neid aspekte eriliselt rõhutada. Pärast Eesti inkorporeerimist Nõukogude Liitu tekkis vajadus uute ja võimsate identiteedi atribuutide järele. Stalinismi perioodil ilmunud aabitsates (Käis 1944-46 ning Alttoa, Raigna 1951-57) said nendeks töö, industrialiseerimine ja Suured Vennad – Lenin ja Stalin, 50ndate aabitsas lisandusid nendele punased tähtpäevad. Näide Käisi aabitsast (1944): “Meie isamaal käib suur töö. Ehitame vabrikuid. Ehitame masinaid. Ehitame silu ja teid” (lk 38). 60ndatel ja 70ndatel peeti noore *homo soveticuse* identiteedi konstrueerimisel sobivaimaks tugisambaks oktoobrilaste organisatsiooni: “Oktoobrilapsed oleme/ ja julgelt ikka sammume./ Külge külje kõrval seltsimees/ ja punalipp on rivi ees” (Eisen 1974: 143); “Meie ikka rõõmsad lapsed,/ oleme oktoobrilapsed. /---/ Teenime kõik kodumaad,/ ei me sõprust murda saa!” (Alttoa, Raigna 1965: 117). 60ndate “sula”-aabitsas võib siiski kohata ka rahvuslikke sümboleid: eesti ja vennasrahvaste rahvariideid, pääsukesi, rahvuslikke kuusehteid jne. Alates 80ndatest muutub kodumaa-teemaline diskursus valdavalt sümboliliseks (selle sõna kitsamas tähenduses): identiteedi loomiseks või kinnitamiseks kasutatakse lippe, rahvariideid, rahvuskultuuriDE ja globaalse kultuuri sümboleid ning rahvaluulet. 80ndate Kivi-Rooslehe aabitsas (kuni aastani 1988) kohtame veel Lenini monumendi kujutist; sama aabitsa 1991. ja 1993. aasta väljaannetes kasutatakse peamise atribuudina sini-must-valget, esineb ka Läti ja Leedu trikoloore. Kui praeguse aja eestikeelsed aabitsad (aastatest 1995 ja 1997) eeldavad sarnaselt eelmise iseseisvusaja aabitsatele vaikimisi, et rahvuslik identiteet ja Eesti kui kodumaa on lugeja jaoks enesestmõistetavad, siis 90ndate venekeelses aabitsas konstrueeritakse ja mõtestatakse kodumaaDE (nii Eesti

kui Venemaa) sümboleid äärmiselt hoolikalt, isegi kramplikult (vt Kalmus 1998). Mitmese identiteedi atribuutidena kasutatakse sarnaselt Petersoni aabitsale emakeelt (“... meie sinuga räägime ...” (Matsina, Parol, Goretski 1996: 84), aga ka Eesti ja Vene riigivõimu- ja kultuurisümboleid.

Kokkuvõtvalt sõnastaksin diskursiivsed faasid peamiste identiteedi atribuutide järgi nii: (1) keeleline (iseseisvuse-eelne periood sajandi alguses); (2) monokultuuriline-sümboliline (Esimese Vabariigi periood); (3) stalinistlik-ideoloogiline (40ndad-50ndad); (4) sovjetlik-ideoloogiline (60ndad-70ndad) ja (5) multikultuuriline-sümboliline (80ndad-90ndad). Tuleb rõhutada, et kodumaaga seonduva identiteedi konstrueerimine on toimunud eriti aktiivselt vahetult enne ja/või pärast poliitilisi sündmusi, mis muutsid oluliselt ühe või teise etnilise grupi staatust: iseseisvuse-eelsetes ja –järgsetes Petersoni aabitsates, 40ndate-50ndate aabitsates ning 90ndate alguse vene- ja eestikeelsetes aabitsates.

5.2. Võitlus isamaa nimel ja nimega

Viimatimainitud tõdemusest lähtudes vaatlen nüüd lähemalt diskursiivseid võitlusi, mis on aabitsates aset leidnud murranguliste poliitiliste sündmuste eel, ajal ja järel.

Teatavat eelmängu võime täheldada juba 1907. aasta A. Buschi “Kuke-aabitsas”, milles leidub üksainus kodumaa-teemaline lause: “Türgimaa on palju soojem kui meie maa” (lk 11). Samastumist nõudev “meie maa” võiks jääda ambivalentseks, kui antud diskursuses osalejad ei omaks taustteadmisi võimalike “meie maade” kohta. Kõne all oleva maa näol ei saa olla tegemist Vene Impeeriumiga, kuna teadaolevalt oli see paiguti isegi soojem kui Türki. Järelikult on aabitsa autor pidanud silmas Eestimaad, andes seega pisukese panuse hegemooniliste struktuuride kõigutamiseks.

Petersoni aabitsa väljaannetes kohtame hoopis komplitseeritumat diskursiivset võitlust. Eelmises alapunktis tsiteeritud eestluse-teemaline lõik aastast 1914 jätkub väitega “Eestimaa on meie kodumaa”. Järgmine paragrahv kannab pealkirja “Wene riik” ning sisaldab lausungeid nagu “Eestimaa on väikene jagu suurest Wene riigist. /---/ Wenemaa on meie isamaa”. Siin allub aabitsadiskursus avalikult impeeriumi hegemoonilisele ideoloogiale: Venemaa on riik, millesse tuleb patriootiliselt suhtuda,

samal ajal kui Eesti on parimal juhul maa, millega võib samastuda. Täenduslikku ja staatuseelist erinevust kodumaa ja isamaa vahel rõhutatakse ka lugemispalale järgnevate küsimustega, millele laps peab kirjalikult vastama: “Mis maa on su kodumaa? Mis maa on aga su isamaa?” 1914. aastal sisaldab “isamaa”-teemaline diskursus ka tsaar Nikolai II portreed ja “Wene riigi-laulu” – esimest salmi hümnist “Jumal, Keisrit kaitse Sa!” 1918. aasta trükis on aset leidnud olulised muutused: tsaari portree ja lugemispala Wene riigist on kadunud, tsaaririigi hümn esimene salm on asendatud täispikkuses Eesti hümniga, mille peastkirjutamist lugejalt sedapuhku nõutakse (Vene hümn puhul polnud see kohustuslik). Ka Eesti-teemalises lugemispalas on toimunud märkimisväärne muutus: varem erinevaid ideoloogilisi tähendusvälju hõlmanud mõisteid “kodumaa” ja “isamaa” kasutatakse nüüd sünonüümidena (“Eestimaa on meie kodumaa ehk isamaa” (Peterson 1918: 109)). Sünonüümikasutus annab tunnistust uue diskursuse ülesehitamisest, milles Eesti on ühtaegu nii maaks, millega samastuda, kui ka riigiks, mida patriootiliselt armastada. Seega on Petersoni aabitsa diskursus ühiskondlikke muutusi nii järginud kui ka ennetanud: tsaaririigi tingimustes (tsensuur jne) allus autor imperialistlikule ideoloogiale, kuid aitas samal ajal formeerida lugejate rahvuslikku eneseteadvust; diskursus muutus vahetult pärast poliitilise läbimurde toimumist, kusjuures tähelepanu pöörati ka üksikutele sõnadele.

Peaaegu analoogilist, ent äraspidises järjekorras toimuvat diskursiivset võitlust kohtame 40ndatel Käisi aabitsa järjestikustes väljaannetes. Kodumaa-teema ilmus Käisi aabitsasse 1940. aastal. Kuni aastani 1944 kasutatakse mõisteid “isamaa” ja “kodumaa” paralleelselt, sünonüümidena: “Ilusa elu eest tahan ma/ tänada sind, mu kodumaa. /---/ Tõnu kaitseb oma isamaad” (lk 38). Seevastu 1945. ja 1946. aasta väljaannetes mõistet “isamaa” enam ei esine – ilmselt peeti seda “liiga” patriootiliseks, võib-olla isegi natsionalistlikuks ajal, mil Eestist oli saanud N. Liidu lahutamatu osa. Märkimisväärne on seegi, et Suurte Vendade portreed ei ilmunud Käisi aabitsasse vahetult pärast poliitilist pööret, vaid alles 1944. aastal. Ning kui 1945. aasta trükis väideti, et “Õel vaenlane purustas meie linna, rüüstas meie kodusid” (lk 38), siis 1946. aasta väljaandes on seesugune kahetimõistetavus likvideeritud: “õel vaenlane” on asendatud “õela sakslasega”. Seega on Käis oma aabitsas pidanud varjatud viisil tõsist diskursiivset võitlust (tuletagem meelde ka kübekest talunostalgiat kodu-teemalises diskursuses 1945. ja 1946. aasta trükkides),

ehkki lõppkokkuvõttes on autor ja illustraatorid olnud sunnitud alluma totalitaarse diskursiivse korra ideoloogilistele nõudmistele.

Nõukogude aja järgmistel kümnenditel kohtame aabitsates üksnes mõistet “kodumaa”, mida rohkem või vähem eksplitsiitselt seostatakse N. Liiduga. 50ndate aabits väidab autoritaarselt: “Meie kodumaa on Nõukogude Liit” (Alttoa, Raigna 1955: 92). Võrdluseks implitsiitne lausung 60ndatest: “Mu kallis maa, mu kodumaa,/ kuis on ta lai ning avar!” (Alttoa, Raigna 1965: 73). 80ndatel ilmub kasutusele eufemistlik mõiste “sünnimaa”, mis võimaldab turvaliselt, kuid samas intiimselt kõnelda Eestimaast: “Eesti on mu sünnimaa” (Kivi-Rooselehe aabitsa esisisekaanel 1985-1996). Mõiste “sünnimaa” on intertekstuaalne – mäletatavasti kasutati seda ka 80ndate poolpatriootilistes lauludes (“Põhjamaa, mu sünnimaa ...”). Nõukogude Liitu ei ümbritse 80ndatel enam harras pühadus: imperiumist kõneldakse lihtsalt kui “Liidust” (“Teised Liidu rahvad kõik/ sõpradeks on meile. Suureks saades tahan ma/ külla minna neile” (Kivi-Rooselehe aabitsa tagasisekaan aastani 1988)). Tähelepanu tasub pöörata ka eraldusjoone tõmbamisele eestlaste (“meie”) ja vennasrahvaste (“nemad”) vahele.

Sini-must-valge ilmus Kivi-Rooselehe aabitsasse siiski alles 1991. aastal, mil tagasisekaanel hakati kujutama Eesti lipu heiskamist Pika Hermannini torni. Aabitsa keskel (lk 62-63) sekundeeris sellele meenutuslik pilt Laulvast Revolutsioonist koos loosungiga “Eesti vabaks!” Kaks aastat hiljem, 1993. aastal, peeti viimast ilmselt ajakohatuks ja liigisamaaliseks ning Laulev Revolutsioon asendati mardisantidega. Kokkuvõtvalt võib öelda, et 80ndatel ja 90ndate alguses ilmunud eestikeelsete aabitsate diskursuses jäi isamaaline võitlus suhteliselt tagasihoidlikuks ja inertseks – autorid lihtsalt järgisid üldises diskursiivses korras asetleidvaid muutusi.

6. DISKUSSIOON

Üldistavalt võib väita, et vaadeldud aabitsad on küllaltki kiiresti ja adekvaatselt peegeldanud ühiskonnas toimunud muutusi, osutudes seega pigem hegemoonilise võimu käepikendusteks kui inertse põlvkonnafiltri manifestatsiooniks. Sellegipoolest võib murranguliste perioodide aabitsates täheldada leebemaid või ägedamaid diskursiivseid võitlusi uute ja vanade ideede vahel. Võimaluste piires ruttavad

aabitsad kohati ühiskondlikest sündmustest ette või pöörduvad ootamatu reaktsioonina tagasi rahva mälus talletatud vana juurde. Aabitsad on 20. sajandi Eestis olnud tõepoolest diskursiivseks polügooniks ning ideoloogiliseks võitlusvahendiks. Seda arvesse võttes võiksid õpikute autoritele (ja ühiskonnale üldiselt) mõtlemisainet pakkuda järgmised küsimused: (1) Missuguseid elulaade peame vajalikuks säilitada, millistest loobuda, milliseid integreerida või juurde luua? Kas (pea)linnakultus ja linliku elustiili väärtustamine on enesestmõistetavad? (2) Missuguseid väärtusi – individualistlikke, kollektivistlikke või kummagi parimate elementide sulamit – peame soovitavaks kultiveerida? (3) Kas ja kuidas oleks õpikutes ja teistes avalikes diskursustes võimalik vältida patriarhaalseid tõerežiime ja rollijaotusi ning konstrueerida alternatiivset, võrdõiguslikku sotsiaalset reaalsust? (4) Missugune on eestlase identiteet, tema arusaam oma ja teiste rahvuste kohast mitmekultuurilises ühiskonnas ja globaliseerivas maailmas? Kas Eesti omariiklus on sedavõrd enesestmõistetav, et me võime selle unustada? (5) Kellena identifitseerib end Eesti muulane, kellena näeb teda eestlane? Kelle või millega on mitte-eestlasest eestimaalasel üldse võimalik samastuda? Vaadeldud aabitsad andsid mõnele neist küsimustest vastuse. Need vastused ei saa ega tohigi olla lõplikud, vaid peavad kujunema kogu ühiskonda haarava avatud dialoogi käigus. Tahaks loota, et me oleme selleks dialoogiks valmis.

Kirjandus

- Anderson, Benedict 1994 [1983]. *Imagined Communities*. London, New York: Verso
- Berger, Peter, Thomas Luckmann 1991 [1966]. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books
- Biocca, Frank 1991. The Analysis of Discourses Within the Political Ad. – Frank Biocca (ed.) *Television and Political Advertising. Vol. 2: Signs, Codes, and Images*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 45-59
- Demaine, Jack 1981. *Contemporary Theories in the Sociology of Education*. London and Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
- Fairclough, Norman 1989. *Language and Power*. London and New York: Longman
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press

- Kalmus, Veronika 1999. Väärtused Eesti aabitsais käesoleval sajandil. – Jaan Mikk (toim.) *Väärtuskasvatus õppekirjanduses*. Tartu Ülikooli pedagoogika osakonna väljaanne nr. 8, lk 23-37
- Kalmus, Veronika 1998. Varjatud õppekava eesti ja vene aabitsates. – *Mitmekultuuriline Eesti: väljakutse haridusele*. Tartu: Projekti *Mitte-eesti noorte integratsioon Eesti ühiskonnas* väljaanne (VERA II), lk 321-333
- Kress, Gunther, Theo van Leeuwen 1996. *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge
- Realo, Anu, Jüri Allik, Maaja Vadi 1997. The Hierarchical Structure of Collectivism. – *Journal of Research in Personality*, Vol. 31, pp. 93-116
- Selander, Staffan 1990. Towards a Theory of Pedagogic Text Analysis. – *Scandinavian Journal of Educational Research*, Vol. 34, No. 2. pp. 143-150
- Skyum-Nielsen, Peder 1995. Analyzing Educational Texts. – Peder Skyum-Nielsen (ed.) *Text and Quality: Studies of Educational Texts*. Scandinavian University Press, pp. 170-181
- Williams, Raymond 1989. Hegemony and the Selective Tradition. – Suzanne de Castell, Allan Luke, Carmen Luke (eds.) *Language, Authority and Criticism: Readings on the School Textbook*. London, New York: The Falmer Press, pp. 56-60

Vaadeldud aabitsad

- 1907: Busch, August. *Kuke-aabits*. 6. tr. Tallinn: A. Busch
- 1914: Peterson, Ernst. *Eesti laste Aabits ja esimese aasta Lugemise raamat kodu ja kooli jaoks*. 3. tr. Tallinn: Eesti=kubermangu kooliõpetajate Wastastikku Abiandmise Seltsi kirjastus
- 1918: Peterson, Ernst. *Eesti laste Aabits ja esimese aasta Lugemise raamat kodu ja kooli jaoks*. 5. tr. Tallinn: Eesti=kubermangu kooliõpetajate Wastastikku Abiandmise Seltsi kirjastus
- 1923: Peterson, Ernst. *Eesti laste uus aabits ja esimese aasta lugemik kodule ja koolile*. 7. tr. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus
- 1922: Troitski, N.N. *Russkaja azbuka. Tštenije i pismo (s udarenijami) po novoi orfografii*. Revel: F. Wasserman

- 1927: Tamman, Voldemar. *Huvitaja. I. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks*. 2. tr. Tartu: V. Tamman
- 1935: Kallak, J., E. Murdmaa, M. Nurmik, J. Oro, J. Parijõgi, Fr. Puusepp. *Elav Sõna. I. Aabits ja I. õppeaasta lugemik*. 3. tr. Tartu: Kool
- 1938: Pšenitšnikova, F., E. Hildebrand (toim.), *Bukvar*. Tallinn: Vene Õpetajate Keskliit Eestis
- 1939: Käis, Johannes. *Esimesed vaod. Aabits*. 5. tr. Tallinn: Töökool
- 1940: Käis, Johannes. *Esimesed vaod. Aabits*. 6. tr. Tallinn: RKK Õpperaamatute, Pedagoogiliste teoste ja Noorsooraamatute Kirjastus
- 1944: Käis, Johannes. *Esimesed vaod. Aabits*. 9. tr. Tallinn: RK Pedagoogiline Kirjandus
- 1945: Käis, Johannes. *Esimesed vaod. Aabits*. Tallinn: RK Pedagoogiline Kirjandus
- 1946: Käis, Johannes. *Esimesed vaod. Aabits*. Tallinn: RK Pedagoogiline Kirjandus
- 1955: Alttoa, Leida, Helle Raigna. *Aabits*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- 1965: Alttoa, Leida, Helle Raigna. *Aabits*. Tallinn: Eesti Raamat
- 1974: Eisen, Loreida. *Aabits*. Tallinn: Valgus
- 1985: Kivi, Lilian, Milvi Roosleht. *Aabits*. Tallinn: Valgus
- 1991: Kivi, Lilian, Milvi Roosleht. *Aabits*. 4. tr. Tallinn: Valgus
- 1993: Kivi, Lilian, Milvi Roosleht. *Aabits*. 6. tr. Tallinn: Koolibri
- 1995: Mürsepp, Mare, Peeter Viisimaa. *Hubert teeb aabitsat ehk Hiirepoegade seiklused laias ilmas*. 2. tr. Tallinn: Koolibri
- 1996: Matsina, A., N. Parol, V. Goretski. *Azbuka*. 2. tr. Tallinn: Koolibri
- 1997: Kivi, Lilian, Milvi Roosleht. *Aabits*. Tallinn: Koolibri